

811.163.41'367.635

811.163.41'271

<https://doi.org/10.18485/kij.2020.67.1.4>**ЈОВАН М. ЧУДОМИРОВИЋ***Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 26.04.2020.

Прихваћен: 04.06.2020.

ЗАШТО СУ „ПОШТАПАЛИЦЕ” ПОТРЕБНЕ**

У раду се преиспитује доминантно негативан однос према испуњивачима („поштапалицама”) у домаћој литератури и педагошкој пракси. На примерима из разговорног језика анализирана је употреба три прагматичка маркера који се у домаћој литератури често називају „поштапалицама” – *овај*, *знаш* и *на*; та анализа показује да су у спонтаним разговорима овакви маркери потребни, и да имају различите функције: *овај* је испуњивач, *знаш* обележава да је говорник упућенији у оно о чему говори од саговорника, а *на* такође може бити и испуњивач, али и конектор. У складу с тим, закључује се да начелно негативан однос према испуњивачима („поштапалицама”) није оправдан, као и да сам израз „поштапалица” није прикладан као термин за оне језичке јединице које се у лингвистичкој литератури обично означавају као *испуњивачи*.

Кључне речи: разговорни језик; испуњивачи / планери; поштапалице; речца *овај*; речца *знаш*; речца *на*; говорна култура.

1. Увод

1.1. Однос према „поштапалицама” у домаћој литератури

Према нашем искуству, а и према искуству великог броја студената с којима смо досад радили, међу наставницима основних и средњих школа – и то не само оних који предају српски језик и књижевност – раширено је уверење да је погрешно започињати исказ речју *на*. Отуд многи наставници ђацима на ово скрећу пажњу и исправљају их.¹ О томе посредно сведочи то што овај став срећемо у дискусијама на форумима и порталима посвећеним језику:

* jovan.cudomirovic@fil.bg.ac.rs.

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Српски језик и његови ресурси – теорија, опис и примене*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 178006).

¹ У ово смо се уверили и у разговору са неколико десетина наставника који су присуствовали радионици под називом „Зашто се исказ започиње са ПА” на Републичком семинару српског језика

Нескафица

Па просто је: две могуће везе су „žao mi je... jer je bio lep dan” (а да је био ружан, не би ми било žao) и „nismo išli... jer je bio lep dan” (пошто иначе идемо само по кижмету). Usled toga и двосмислица.

Соња

Сад ћу мало да будем безобразна: „па” је закључни везник (испред кога (којег?) се пише зарез) и не треба њиме (за)почињати (прву, „главну”) реченицу – што већина нас ради, бар у говору, иако знамо да не треба ;)

Нескафица

[...]

„Pa” је саставни везник (пored „i”, „te”, „ni” и „niti”), те ако реченица може почети саставним везником „i” – npr. „I ti si mu pored svega toga oprostila?” – нема препреке да почне и везником „pa”. Лектори су осетљиви кад се то „pa” користи preterano, као поштапалица. [...]

(Форум Вокабулар, дискусија из октобра 2007: <http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=184.75>)

Овакав однос према партикули *па* на почетку исказа мотивисан је, сматрамо, општим односом норме према тзв. поштапалицама, како се овакви изрази у домаћој литератури, па и школској пракси обично називају. Циљ овог рада је да преиспита и тај однос, као и оправданост и прикладност израза *поштапалица* као термина.

Иако се, колико нам је познато, нормативни приручници не баве иницијалним *па* у дијалогу, стручни суд који би послужио као покриће онима који ову појаву сузбијају ипак постоји, а изрекао га је Егон Фекете:

Занимљив је, рецимо, веома распрострањен, и по свој прилици несвестан махиналан манир многих саговорника да када треба да одговоре на неко постављено питање, свој одговор као по правилу започињу речцом 'па'. Ова речца, наравно, **нема никакву значењску функцију**: говорник је најчешће изговара као несвесну реч-паузу, вероватно из потребе да њоме добије на времену, служи се њоме да задобије тзв. психичку секунду пре започињања одговара.” (Фекете 1997: 6; истицање наше).

У цитираном раду Фекете се не бави само речцом *па* на почетку исказа, већ ту појаву наводи као само један од примера употребе „поштапалица”, које означава као „језички шунд”, а то су, по њему, изрази који:

„[...] са језичког, дакле информативно-комуникацијског становишта (јер језик је пре свега информативно средство општења) **немају никакву изражајну вредност**, већ представљају **испразни, безвредни језички материјал отпадног карактера**, дакле, речи које **ништа не значе, ништа не кажују и, самим тим, представљају језичку натруху којој у ваљаном језичком изразу нема места**. (Фекете 1997: 5; истицање наше)

У овако дефинисане поштапалице Фекете убраја не само иницијално *па* него и друге изразе, као што су *да вам кажем нешто, чујте, да кажемо, овако, овај, знате како, знате шта, знате, према томе, је л' тако, ако смијем да ка-*

и језичке културе, одржаном од 7. до 9. фебруара 2020. на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Та радионица била је почетни подстицај за писање овог рада и аутор се захваљује свим њеним учесницима на корисним сугестијама и конструктивном разговору.

жем, ако тако могу да кажем, како да кажем, како бих рекао, рекли бисмо итд. (в. Фекете 1997: 6–7) и закључује да:

„[...] говор зачињен **несувислим, непотребним и несмисленим речима** не може бити одлика доброг говорења, те да би свако ко држи до свог говорног нивоа морао свесно настојати да **своје излагање ослободи таквих речи**, које се с мање или више права одиста могу сврстати у језички шунд.” (Фекете 1997: 7; истицање наше)

Фекете, додуше, примећује да се овакви изрази најчешће срећу „у непосредном, импровизованом излагању или разговору” (Фекете 1997: 6), као што и за иницијалну партикулу *па* констатује да најчешће говорнику служи „да њоме добије у времену, служи се њоме да задобије тзв. психичку секунду пре започињања одговора” (Фекете 1997: 6), али ти увиди очигледно нису били довољно важни да би могли утицати на његов категорички и крајње неповољан суд.

Сличан однос према поштапалицама налазимо и код других аутора. Тако нпр. Ј. Марковић (1999: 793) налази да су поштапалице „сувишан и непожељан елемент у говору, те их као такве треба избегавати”, упркос томе што признаје да могу бити „својство језика и добрих, па и врских, говорника” (Марковић 1999: 794). За ову ауторку поштапалице су:

„[...] све оне речи које су упадљиво фреквентне и **најчешће семантички празне**, оне речи по којима су говорник, група или крај препознатљиви у једном тренутку или за дужи период, а које **ничим не доприносе бољем споразумевању**, мада се обично јављају у комуникацији.” (Марковић 1999: 793; истицање наше)

Ова ауторка примећује да су поштапалице појава „недвосмислено психолошке природе” (Марковић 1999: 794), те да служе да би се добило на времену, али и „да се скрене нечија пажња, да се задржи нечија пажња или што слично” (Марковић 1999: 794), и даје класификацију поштапалица у којој, међутим, само прва издвојена категорија носи и назив *поштапалице* – „психолошко-временске поштапалице”, (*овај, онај, овога*, уп. Марковић 1999: 794–795), док су остале – „речце”, и то за скретање пажње (*е сад, човече, бате, бре/бе, мори*), задржавање пажње (*знаш/знате*), закључивање (*дакле, даклем, елем, значи*), потврђивање (*наравно*), уверавање (*кажем, каже, реко, вели, вика*), упитне речце (*не, ели, је ли, јел те [sic], јел да [sic], разумеш, чујеш*), набрајање (*па*) и појачавање (*си*) и „опсцена лексика” (в. Марковић 1999: 795–796).

За В. Николића (2008) поштапалице могу бити јединице на различитим језичким нивоима, али им је заједничка функција, а за њу је најважније „да изражавају говорников став, а да су **семантички празне и – са тог аспекта – сувишне у говору**” (Николић 2008: 103; истицање наше).

Као што се види, иако међу њима има и разлика, поменути аутори слажу се око тога шта су кључна својства поштапалица: (1) немају значење, тј. семантички су празне, (2) у комуникацији су сувишне, па су самим тим и (3) непожељне, знак слабе језичке културе и нешто што треба избегавати. Остаје, међутим, нејасно како нека језичка јединица може бити семантички празна и у комуникацији сувишна ако, како примећује двоје од троје цитираних аутора, служи за

изражавање става, скретање пажње, закључивање, уверавање итд. (в. Марковић 1999: 794–796; Николић 2008: 103).

У домаћој литератури од оваквог гледишта одступа, колико нам је познато, само један рад М. Дешића (1969), који се експлицитно опредељује за чисто дескриптивни приступ:

„Ne treba mnogo truda ni sposobnosti da bi se primijetilo kako se u govoru mnogih često ponavljaju uzrečice: brate, znaš, razumiješ, razumiješ ti mene, razumijete. Kako gledati na ovaj fenomen: kao na **posebnu jezičku funkciju pomenutih riječi**, ili samo kao na **nešto suvišno i rogovatno u govornom izrazu**? Opredijelićemo se **za prvu alternativu** i pokušaćemo da to detaljnije objasnimo.” (Дешић 1969: 42; истицање наше)

Иако наведене речи не назива поштапалицама, већ узречицама, из примера које наводи види се да је реч о изразима које други називају поштапалицама. Дешић (1969: 45–47) налази да су основне функције „узречица” (1) успостављање приснијег односа између саговорника и (2) постизање континуитета у приповедању, те закључује:

S obzirom na takvu ulogu, one su **potrebne razgovornom jeziku** i, ako se upotrebljavaju u pravoj mjeri, **ne predstavljaju ništa suvišno**. Jedino **treba izbjegavati psovke – uzrečice i „poštapalice” (kao što je „ovaj”)**, koje kod slušaoca ostavljaju utisak da se govornik slabo izražava ili ne poznaje dovoljno ono o čemu priča (karakteristično za đачки govor). (Дешић 1969: 47; истицање наше)

Мада изречен пре свих других раније поменутих и цитираних радова посвећених поштапалицама, овакав став очигледно није био од већег утицаја. Од доминантно негативног односа према поштапалицама одступа, наравно, и обимна студија С. Савић и В. Половине (1989), које без икакве негативне оцјене констатују, на пример, да *na* понекад има функцију „сигнализирања несигурности, домишљања” одн., као и друге партикуле, може имати функцију „гласне паузе” (Савић и Половина 1989: 16).

У наставку овог рада размотрићемо какав статус изрази које већина досад цитираних аутора назива поштапалицама имају у широј лингвистичкој литератури, пре свега оној која се бави анализом конверзације и прагматичким аспектима језика у спонтаној употреби, а затим ћемо такав приступ применити у анализи три типичне „поштапалице” у српском – *овај*, *знаш* и *na*. У завршном одељку изнећемо закључке који из такве анализе следе.

1.2. Појам испуњивача / планера у истраживањима спонтаних разговора

За појаве за које различити аутори користе израз *поштапалица* у лингвистичкој литератури користи се низ различитих термина: *испуњивач*, *испуњена пауза*, *хезитациони маркер*, *дисфлуентност* и др. (в. Бортфелд 2001 и Тоти 2018 и литературу која се тамо наводи). Иза оваквих термина стоји и одговарајуће схватање основне функције оваквих изрази – да испуне паузу која је говорнику потребна да би формулисао исказ (в. Фокс Три 1995; Кларк и Фокс Три 2002),

при чему треба приметити да су само *испуњивач* и *испуњена пауза* вредносно потпуно неутрални, док *хезитациони маркер*, а поготово *дисфлуентност*, имплицирају негативно вредновање, иза којег стоји схватање да је пожељно да говор буде потпуно течан и лишен застајкивања и оклевања.

Нешто другачије термилошко решење заступа Тоти (2018), која изразе попут енглеског *uh* и *um* (реч је о типовима вокализације који би се у српском могли забележити и као *ээ* одн. *мм*) назива *планерима* и убраја их у широку категорију *прагматичких маркера*, језичких јединица које не доприносе појмовном садржају исказа, већ имају улогу у структурирању дискурса, изражавању емотивног односа говорника према садржају, сигнализирању односа говорника према саговорнику, регулисању тока разговора и др. Планери су прагматички маркери које говорник користи док смишља како ће формулисати остатак реплике, а кључни елемент њиховог значења могао би се формулисати као „Размишљам” (Тоти 2018: 99). Она даје предност термину *планер* над термином *испуњена пауза* зато што може обухватити сва средства која се појављују као знак планирања у дискурсу: и паузе (неиспуњене), и „гласне” паузе (тј. вокализације попут *ээ* одн. *мм*), и лексичке планере попут енглеских *well* 'па' или *I mean* 'мислим' (Тоти 2018: 116–117).

2. Анализа

Размотримо сада неколико типичних примера употребе трију речи које се у домаћој литератури обично означавају као „поштапалице” – *овај*, *знаш* и *па*. Ова три маркера бирамо зато што их као „поштапалице” наводи бар двоје од троје цитираних аутора који се о „поштапалицама” изјашњавају негативно (Фекете 1997; Марковић 1999; Николић 2008).

- (1) [Саговорници: В – Вера, професор, 30 година; М – Марина, асистент, 27 година; Л – Лаза, правник, 28 година; Б – Бранка, студент филологије, 25 година.]

М: Аха! може значи. Али мораш да знаш унапред која књига...

Л: Немораш које књиге/него само, али пази, морају да буду научне књиге.

М: Па наравно!

Л: Према томе они ти на царини, онај идиот / оће да наплати царину, ти му оставиш књиге нека стоје тамо, па онда одеш / **овај** / да узмеш ту потврду, па одеш у управу царине и однесеш му / онда средиш.

(Савић и Половина 1989: 90)

- (2) [Исти саговорници као у примеру (1)]

М: Замисли дошла је ова колегиница. Била је у посети код пријатељице у Бечу. И прича како она живи. Она ради у Аустрији. И **овај**, прича колико плаћа, она трећину даје за стан, трећину за храну, те своје плате, а трећина јој остаје. (Савић и Половина 1989: 95)

- (3) [Д – Даница, екеономиста, 24 године]

Д: Еј, да вам причам / Правила наши пријатељи за овај њихов / како се зове / Ускрс, фешту. На ражањ смо пекли, **овај**, како се зове, јагње, знаш. Наждрали смо се / нас троје четворо било, појели пола јагњета. Лудница! (Савић и Половина 1989: 137)

У примерима (1) и (2) *овај* нема уобичајену деиктичку вредност – не служи да упуту на неки предмет у простору говорника нити на неки ентитет поменут у претходном или потоњем делу дискурса. Уместо тога, појављује се унутар приповедања, на местима на којима је говорнику потребно време да одлучи на који начин ће то приповедање наставити. У литератури је већ показано да је у спонтаном разговору приповедање захтевнији поступак од неких других, нпр. од размене кратких информација и сл., па зато говорници чешће користе испуњиваче баш у наративним одсечцима својих разговора (в. Тоти 2018: 103–106). У оба случаја, дакле, *овај* има функцију испуњивача или, да употребимо алтернативни термин, планера, којим, како то формулише Тоти (2018: 99), говорник као да поручује: „Размишљам”.

Ту функцију *овај* има и у трећем примеру, с тим што су ту контекст, па и разлог за употребу испуњивача, другачији: није, наиме, реч о приповедању и потреби да се испланира дужи сегмент реплике, већ је у питању потрага за правом речју (овакву употребу издваја и Тоти 2018: 107–108): говорник не може одмах да се сети имена животиње о којој је реч (што се види и по изразу *како се зове*, употребљеном уз *овај*). Оваква употреба вероватно се развила из употребе какву налазимо у следећем примеру:

- (4) [Исти саговорници као у примерима (1) и (2)]

Л: А не знам јесте ли слушали оно кад је било... У суботу је било оно прелаз на европско време. Да у суботу... не / не / у петак је било на студију Бе, па **овај** / како се зове / Миле Вукодлак...

У овом случају реч *овај* још увек функционише као демонстратив – има упуњивачку функцију и конгруира с именичком јединицом на коју се односи (да особа о којој се говори није мушког, него женског пола, говорник би био употребио облик *она*, а не *овај*). Избором баш овог демонстратива, а не, на пример, демонстратива *онај*, говорник особу о којој је реч смешта у простор првог лица, али не физички, већ метафорички (уп. Кликовац 2006): *овај Миле Вукодлак* јесте ’овај који ми је добро познат и сваког тренутка ћу се сетити његовог имена’, док би *онај Миле Вукодлак* био ’онај о коме није скоро било речи и кога тек треба призвати из сећања’. Овај семантички елемент метафоричке близине, који је инхерентно својство проксималних демонстратива као што је *овај*, може се, сматрамо, препознати и код речи *овај* у функцији испуњивача: иако ту више нема деиктичке функције, чини се да и реч *овај* као сигнал са значењем „Размишљам” као да имплицира извесну блискост – то чега говорник тренутно не може да се сети или још није испланирао, то, истина, тренутно још увек није „ту”, али ће већ следећег тренутка бити изречено, тј. доступно.

Погледајмо сада примере употребе једне друге „поштапалице” – *знаш* / *знате*:

(5) [Исти саговорници као у примерима (1), (2) и (4)]

Л: И спонтано.

Б: Није ништа усиљено.

М: А не труди се, с друге стране, некој глупој усиљености.

Л: Па, на пример, било је као: „Сад ће вам кантаутор отпевати нешто”. Онда би тај Бегединић из Загреба и Миланковић у истом оделу као што води емисију разговара с њим, и овај отпева, и чим се завршила песма звони телефон. Видиш: Марко Јанковић тамо телефонира / барата... Јавља се неко и каже – „овде из Загреба ко је то?” Каже „Па Радоје Бегединић”. **Знаш**.

М: Хмммм!

Л: **Знаш** показује да то није било уживо него плеј бек, **знаш**...

М: Ааааа!

Л: Неко је провалио, али су се добро снашли и кажу „Види како Радоје брзо путује из једног места у друго” / и не знам шта. **Знаш**, није да је нешто упропаштено и да су поцрвенели, него су признали да је плеј бек.

М: То је и нормално. (Савић и Половина 1989: 99)

Маркер *знаш* појављује се у овом одломку чак четири пута, и сва четири пута у репликама истог говорника. Функција маркера *знаш* у овим случајевима не може се свести на испуњавање паузе, нити се ова реч може окарактерисати само као сигнал планирања. Чини се да *знаш* овде најпре изражава нешто што бисмо могли назвати „ауторитетом упућеног”, тј. асиметрију која постоји између саговорника у погледу знања о теми о којој је реч. Наиме, Л препричава емисију коју је гледао, а М то прати. Дакле, Л је тај који познаје садржај који излаже, док је за М тај садржај нов. Маркером *знаш* Л сигнализира саговорници да је садржај који следи (или је непосредно пре тога изнет) битан за разумевање поенте или да представља резиме претходно реченог у ком се та поента износи. Самим тим, маркер *знаш* сигнализира и различит положај говорника: може га употребити само онај ко у одговарајућем тренутку има ауторитет познаваоца теме (било зато што преноси нешто чему је лично сведочио, или пак зато што је стручњак, или из неког трећег разлога). Ова асиметрија добро се види, на пример, у односу наставник–ученик: наставник који предаје може сасвим уобичајено употребити маркер *знате* тамо где износи нешто што је ново и важно за разумевање онога о чему говори. С друге стране, то никад неће урадити ученик који одговара нешто из градива (али може то урадити ако наставнику, на пример, препричава неки доживљај, јер тада ученик има „ауторитет упућеног”).

Наравно, код неких говорника маркер *знаш* може постати фреквентнији него што је то уобичајено и преузети и функцију испуњивача / планера, као код говорника В у следећем примеру:

(6) [Саговорници: Б – Бане, правник, 27 година; В – Вера, економиста, 30 година; З – Зорица, професор, 27 година.]

Б: Кажу како сте преко дана проводили време, где сте се купали?

В: Па овај, **знаш**, тамо немаш никакву практично плажу. То ти је, отприлике ко стене, **знаш** / има испред хотела имају .. Међутим и испред сваког од тих хотела има избетонирана плажа, оно / **знаш**, избетонирано, онај простор са тушевима, између су стене. Мислим, **знаш** оно...

З: А море је било феноменално топло. Било је сигурно двест пет, дваес шес степени.

Б: Исто као и овде. Не можеш да се купаш.

В: Ал, то је невероватно, овај / у Истри, **знаш**, ја нисам навикла у Истри да буде топло... Ал ваљда је било дуго топло време па је **знаш** / па се угрејала воде и о /// чисто је и божанствено у Истри. И онда је неколико дана пред крај, пред крај су се појавиле медузе. (Савић и Половина 1989: 121–122)

При првом и последњем појављивању маркера *знаш* у овом примеру говорник очигледно има проблема с планирањем исказа: у првом случају реч је о самом почетку одговора на питање, а у другом говорник прекида исказ, да би га наставио нешто другачијом формулацијом. Ипак, иако је близак испуњивачу, маркер *знаш* ни у ова два случаја не губи своју основну улогу – сигнализира да говорник објашњава или подсећа на нешто што је важно и у шта је он посебно упућен, као неко ко приповеда о сопственом искуству (да је то тако, види се и по томе што су на оба места употребљени и други маркери, и то они који се типичније користе као испуњивачи – *овај* и *па*).

Размотримо најзад и примере употребе треће „поштапалице” коју смо издвојили – иницијалног *па*. У ранијем истраживању већ смо издвојили три различите функције иницијалног *па* у дијалогу: имплицативно *па*, аргументативно *па* и уводно *па* (в. Чудомировић 2015: 174–181).

(7) [Саговорници: З – Зорана, професор, 27 година; Д – Даница, економиста, 24 године; В – Верица, инжењер, 33 године]

З: Што сам видела одличне код „Пека,,, нема мој број, ципеле [...]

В: Аха! Ја те обожавам.

Д: И немају броја!

В: А колика је штикла?

З: **Па** знаш оно, / равна је, па оволико је можда на крају / али ортопедска и зидана је / два пута бело, исто ...

В: Има ли ко овде, мало удубљено?

З: Има, али иначе је равна / јако ... можда пола ове, и толико леп облик...

Д: А ја / мислила сам / ајде Булеваром да погледам, па идем да погледам још пар „Пека,, / што има у граду ...

З: **Па** јеси гледала на Булевару? (Савић и Половина 1989: 135)

- (8) [Исти саговорници као у претходном примеру.]
Д: Како је ових дана у школи?
З: **Па** последњи час са четвртим разредима и овај, и онда / први час ...
[...] (Савић и Половина 1989: 138)
- (9) [Саговорници: С – Славка, инжењер, 55 година; В – Вана, професор, 35 година.]
В: Али још увек иде по Африци и Америци, овамо онамо. Све то тако држи. Страховито је виталан. Ја не знам тачно где је он сада. Да ли је у Алжиру?
С: А јел се пензионисао на свом радном месту?
В: **Па** требало би да се пензионише, ја не знам сад дал стварно јесте. Он има седамдесет година. (Савић и Половина 1989: 132)
- (10) [Саговорници: М – Милена, 30 година; К – Катарина, 29 година; обе асистенти или сарадници на универзитету.]
К: Милена, кад ћемо на јогу?
М: А смислите. Отићи ћу баш да се распитам, па кад ...
К: **Па** ја сам већ била.
М: И рекла си ми. (Савић и Половина 1989: 143)

Прво појављивање речце *па* у примеру (7), као и пример (8), илуструју *па* у функцији испуњивача: говорник започиње дужу реплику, која захтева извесно планирање.

У примеру (9) употреба речце *па* може се тумачити на два начина. Један је да је употребљена као испуњивач: говорник треба да саопшти одговор у који не може бити сигуран, па му је потребно више времена да формулише такав исказ него што би био случај да поуздано зна да ли се особа о којој је реч пензионисала на радном месту или не. Друга интерпретација јесте да се речцом *па* овде маркира тзв. непреферирани одговор: говорник није сасвим сигуран да ли се човек о коме је реч заиста пензионисао или није, па не је његов одговор у том смислу „непрефериран”. Наиме, кад се од саговорника тражи информација, преферирани одговор је давање информације, а недавање (или, у овом случају, само делимично давање или давање недовољно поуздане информације) непреферирани одговор (о појму преференције у разговору в. Левинсон 1983: 332–363; Клифт 2006: 140–184).

Што се тиче другог појављивања у примеру (7), ту је реч о тзв. имплицативном *па*, којим говорник сигнализира да његово питање стоји у узрочно-последичној вези с оним што је саговорник претходно изложио (уп. *Кажеш да си хтела да погледаш на Булевару, па те (зато) нитам да ли си погледала*; више о овој употреби в. у Чудомировић 2015: 174–178).

Овоме је блиско и аргументативно *па* у примеру (10): и ту се сигнализира узрочно-последична веза на нивоу говорних чинова, с тим што овако употребљеним *па* говорник указује саговорнику на неки битан аспект њиховог заједни-

чког позадинског знања који је саговорник претходно занемарио (*Намераваши да одеш да се распиташ (као да не знаш да сам ја то већ урадила), па (зато) кажем да сам ја већ то урадила*) (више о овој употреби в. у Чудомировић 2015: 178–180).

Разматрање употребе анализираних маркера у овом одељку ограничили смо само на неколико типичних случајева и на основна запажања у вези са њима. Већ и ти случајеви показују да су маркери о којима је реч изразито полифункционални и да би вероватно сваки од њих понаособ могао бити предмет засебног истраживања. Спроведена анализа, дакле, ни изблиза не претендује да буде исцрпна, већ употребу оваквих речи у спонтаној интеракцији представља у грубим цртама, онолико колико је то потребно да бисмо, за потребе овог рада, илустровали њихове типичне функције.

3. Испуњивачи / планери и њихова улога у спонтаном разговору

Ова кратка анализа употребе три „поштапалице” – *овај*, *знаш* и *па* – показује да наведене речи имају јасну комуникативну сврху и да ту постоје два основна случаја – у неким примерима оне служе као (1) испуњивачи / планери (сигнализирају да говорник, док их изговара, заправо смишља како да формулише остатак исказа или тражи потребну реч) или пак (2) имају неку другу прагматичку функцију: сигнализирају однос између претходне реплике и садржаја који следи или обележавају одговор у дијалогу као непрефериран. Овај други случај је вероватно мање споран, јер би се тешко могло тврдити да је било која од наведених прагматичких функција „сувишна”, „бесмислена” или бескорисна у комуникацији, како се, иначе, „поштапалице” обично квалификују (в. уводни одељак).

Овде желимо посебно да се задржимо на првом случају, тј. функцији испуњивача / планера, јер је то она улога коју поједини аутори, а онда, видели смо, и педагошка пракса, сматрају сувишном и непожељном. Логика која стоји иза оваквог негативног вредновања испуњивача отприлике је следећа: пошто је начелно пожељно да говор буде течан, непрекинут, онда је, опет начелно, свако оклевање, застајкивање и замуцкивање у говору непожељно, па су непожељна и вербална (и, уопште, гласовна) обележја ових појава. Иако овакво закључивање може деловати оправдано и разумно, налази из анализе конверзације показују да је погрешно.

Најпре, треба имати на уму да дијалози које водимо у свакодневной, спонтаној комуникацији најчешће и највећим делом *нису унапред планирани*: њихове теме често се не бирају унапред, а ако се и бирају, говорници не морају бити ограничени само на унапред одабране теме, ток и начин размене не регулишу се експлицитним правилима и учесници своја излагања не припремају детаљно. То важи за приватне разговоре, али добрим делом и за разне облике комуникације

у институционалном окружењу: разговоре са лекаром или адвокатом, службеницима и чиновницима, комуникацију између наставника и ученика у школи, између колега на састанцима итд.

Ово спонтану усмену комуникацију чини когнитивно много захтевнијом него што је то унапред припремљено излагање или читање написаног текста. Психолингвистичка истраживања показују да од тренутка активирања неког познатог појма из нашег памћења до изговарања речи која означава тај појам протекне у просеку око 600 милисекунди (Енфилд 2017: 43; в. и Левинсон 2016). С друге стране, смена говорника у свакодневном разговору одвија се брже – у већини случајева, време које протекне између краја једне и почетка следеће реплике износи око 250 милисекунди (до оваквог резултата долази више истраживања рађених с говорницима различитих језика, в. Де Рајтер и др. 2006 за холандски; Левинсон и Тореира 2015 за енглески; Рист и др. 2015 за немачки; за сажет преглед ових резултата в. Енфилд 2017: 38–42). Како примећује Енфилд (2017: 43–44), да би ово било могуће, говорници морају не само пратити садржај саговорникове реплике и, у зависности од тог садржаја, планирати садржај своје будуће реплике, већ и пратити различите прозодијске карактеристике саговорниковог говора – промену висине основног тона, јачину гласа, темпо и др. – јер се на основу њих може препознати да ће говорник завршити своју реплику и пре него што се то заиста деси.

Из овога је јасно да је „идеалан”, апсолутно течан спонтани разговор, у коме говорници само износе релевантне информације, без испуњивача, исправљања и преклапања, у пракси заправо немогућ. Испуњиваче је, дакле, немогуће избећи, али осим што је немогуће, то не би било ни пожељно. Наиме, избегавањем или (хипотетичким) потпуним уклањањем испуњивача не бисмо добили течан и непрекинут говор, већ говор пун честих и – услед такве учесталости – недовољно информативних пауза, што комуникацију не би олакшало, него отежало и учинило вештачком и напорном. Заправо, ако прихватимо чињеницу да су испуњивачи језичка средства којима се сигнализира информација битна за праћење разговора – да је говорник тренутно заокупљен планирањем наставка свог исказа – онда се њиховим избегавањем или уклањањем репертоар изражајних средстава сужава, тј. језик се тако осиромашује.

То, на крају крајева, важи и за иницијалну партикулу *па*, којом смо започели уводни одељак овог рада. Као што смо показали, она често уопште и није испуњивач, већ има конекторску улогу (тзв. имплицативно и аргументативно *па*, уп. другу употребу у примеру (7) и пример (10)), или сигнализира непреферирани одговор одн. релативизује садржај исказа. Али чак и кад је „само” испуњивач, не може се тврдити да је сувишна, па самим тим не може бити оправдана ни пракса њеног протеривања из говора ђака (уп. уводни одељак). За говорну културу је важније да се улога иницијалног *па* разуме, тј. да говорници буду свесни различитих импликација које употреба иницијалног *па* производи, а не да га у свим случајевима просто заобилазе без доброг образложења.

Такозване „поштапалице” нису, дакле, ни без значења нити су комуникативно сувишне. Напротив, оне у разговору, како смо видели, имају јасну и важну функцију, било да сигнализирају да је говорник усредсређен на планирање свог исказа или да имају неку другу улогу. Поставља се питање зашто је онда употреба испуњивача и неких других њима блиских прагматичких маркера предмет критике неких аутора (в. уводни одељак). Проблем је, чини се, у томе, што ти аутори испуњиваче и њихову улогу процењују узимајући писани језик као узор добре употребе. У писаном језику (осим кад тај језик треба да подржава спонтани разговор) испуњивачи су заиста сувишни, и то из очигледног разлога: аутор писаног текста по правилу најпре неко време планира шта ће и како написати, а затим има прилику да то исправља и редигује, да нагласи оно што је важно и изостави оно што није, да допуни оно што би могло деловати недоречено и скрати оно што је преопширно, докле год није потпуно задовољан коначним резултатом. Током читавог тог процеса он ради са свешћу да ће будући читалац имати довољно времена и концентрације да разуме и дуже реченице и компликованије конструкције и да ће имати прилике да се на делове прочитаног текста врати кад год му је то потребно. У многим случајевима текстове након аутора прегледају и дотерују рецензенти, редактори, лектори, уредници итд. У спонтаном разговору ништа од тога, међутим, не важи – он је структуриран по сопственим правилима и развија средства која су прилагођена околностима у којима настаје и користи се. Стога не може бити оправдано очекивати да спонтани разговор буде обликован према принципима писаног текста, нити то треба постављати као циљ коме се тежи, као што, на крају крајева, не би било оправдано ни обрнуто: да писане текстове критикујемо као монотоне, монолошке форме лишене прозодије и гестикулације и оптерећене правописним конвенцијама – насупрот динамичности и живости спонтаног дијалога праћеног гестовима и другим невербалним средствима.

Ово, наравно, не значи да испуњивачи, као и друга језичка средства, не могу постати дисфункционални. То је могуће и догађа се онда кад, из различитих разлога, у нечијем говору одређени испуњивач постане толико фреквентан да то одвлачи пажњу саговорника и отежава комуникацију. Но такви случајеви су сразмерно ретки и по правилу нису ствар говорне културе, већ обично имају психолошку позадину.²

Остаје да се осврнемо и на саму реч *поштапалица*. Иако се, као што смо видели, користи и у стручној литератури, овакав израз не сматрамо прикладним термином. Најпре зато што се „поштапалице” дефинишу као сувишне речи и

² У психологији је, на пример, добро позната веза између анксиозности и муцања (в. нпр. Мензијес и др. 1999 и литературу која се тамо наводи), а упадљиво честа употреба испуњивача чест је елемент муцања (Гитар 2014: 207–251). Истраживања показују да су деца на узрасту 6–13 година која муцају понекад склона да користе испуњиваче као средство да избегну потпуну блокаду говора, кад предосете да би она могла наступити (Гитар 2014: 240). Очигледно, налог да избегавају „поштапалице” био би за овакву децу само додатни извор анксиозности, па је начелно негативан однос према поштапалицама у школској пракси проблематичан и из овог угла.

речи без значења (уп. уводни одељак), иако се лако може показати да за изразе који се обично наводе као примери „поштапалица” ни једно ни друго заправо не важи. А проблематично је, сматрамо, и то што сам израз *поштапалица* имплицира негативно вредновање – онај ко се поштапа ради то зато што није способан да хода без додатног ослоња, природно и нормално, па се онда и *поштапалица* неизбежно разуме као реч неопходна ономе ко не уме да говори како треба. Тако би се можда могли квалификовати само они екстремни случајеви у којима испуњивач у нечијем говору постаје толико фреквентан да то отежава комуникацију, али не може бити прихватљиво да се на тај начин квалификују прагматички маркери попут *па*, *овај*, *знаш* итд. *као такви*. Реч *поштапалица* не може се, дакле, просто редефинисати на начин који би био у складу с чињеницама, јер метафора која лежи у њеној основи нужно имплицира негативан вредносни суд. Зато су за речи и изразе који се традиционално називају „поштапалицама” прикладни неутрални термини као што су *испуњивач* или *планер*, а не вредносно обојени израз *поштапалица*.

4. Резиме

Природа спонтаних разговора изискује једну посебну врсту језичког средства – тзв. испуњиваче или планере, тј. речи попут *овај*, *па* и др., одн. гласовне сигнале попут *ээ* или *мм*, којима говорник сигнализира да је тренутно заокупљен планирањем наставка свог исказа. Иако се у педагошкој пракси, као и у делу домаће литературе, овакве јединице називају „поштапалицама” и изразито негативно вреднују, обично зато што се што се полази од писаног језика као подразумеваног идеала, такав став није оправдан: испуњивачи, као што смо показали на примерима и као што је претходно показано у великом броју истраживања на материјалу различитих језика, имају важну функцију у регулисању разговора, а динамичност спонтаног разговора чини их нужним.

Стога израз *поштапалица* не сматрамо прикладним као термин; уместо њега, боља терминолошка решења јесу термини у појмовној вези са стварном функцијом коју тзв. поштапалице имају, а притом су и вредносно неутрални, као што су *испуњивач* или *планер*. Кад је реч о школској пракси, употребу испуњивача / планера у спонтаној усменој комуникацији не би требало проглашавати знаком лоше језичке културе, нити их треба протеривати из говора. То важи за све испуњиваче, па и за онај који је био почетна мотивација за овај рад – речцу *па* на почетку исказа.

ЛИТЕРАТУРА

Бортфелд и др. 2001: Heather Bortfeld, Silvia Leon, Johnathan E. Bloom, Michael F. Shober, Susan E. Brennan, "Disfluency Rates in Conversation: Effects of Age, Relationship, Topic, Role, and Gender", *Language and Speech*, 44/2, pp. 123–147.

Гитар 2014: Barry Guitar, *Stuttering: An Integrated Approach to Its Nature and Treatment*, Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins.

Де Рајтер и др. 2006: Jan Peter de Ruiter, Holger Mitterer, N. J. Enfield, "Projecting the end of a speaker's turn: cognitive cornerstone of conversation", *Language*, 82/3, pp. 515–535.

Дешић 1969: Milorad Dešić, „Funkcija i značaj srpskohrvatskih uzrečica", *Književnost i jezik*, XVI/1, str. 42–47.

Енфилд 2017: Nick J. Enfield, *How We Talk. The Inner Workings of Conversation*, New York: Basic Books.

Кларк/Фокс Три 2002: Herbert H. Clark, Jean E. Fox Tree, "Using *uh* and *um* in spontaneous speech", *Cognition*, 84, pp. 73–111.

Кликовац 2006: Душка Кликовац, „О употреби показних речи у српском језику", [у књизи] П. Пипер (ур.), *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: САНУ, стр. 125–141.

Клифт 2006: Rebecca Clift, *Conversation Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Левинсон 1983: Stephen C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Левинсон 2016: Stephen C. Levinson, "Turn-taking in human communication—origins and implications for human processing", *Trends in Cognitive Sciences*, 20/1, pp. 6–14.

Левинсон/Тореира 2015: Stephen C. Levinson, Francisco Torreira, "Timing in turn-taking and its implications for processing models of language", *Frontiers in Psychology*, 6 (731), pp. 10–26.

Марковић 1999: Јордана Марковић, „Сувишне речи и њихова употреба у говору", *Српски језик*, IV/1–2, стр. 793–798.

Мензијес и др. 1999: Ross G. Menzies, Mark Onslow, Ann Packman, "Anxiety and stuttering: exploring a complex relationship", *American Journal of Speech-Language Pathology*, 8, pp. 3–10.

Николић 2008: Видан Николић, „Поштапалице у функционалном разговорном стилу – синтаксички и реторички аспекти", [у књизи] *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 1: *Српски језик у контексту*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, стр. 101–111.

Рист и др. 2015: Carina Riest, Annette B. Jorschick, Jan P. de Ruiter, "Anticipation in turn-taking: mechanisms and information sources", *Frontiers in Psychology*, 6 (89), pp. 62–75.

Савић/Половина 1989: Svenka Savić, Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Тоти 2018: Gunnel Tottie, “Planning what to say: *uh* and *um* among the pragmatic markers”, in: Gunther Kaltenböck, Evelien Keizer, Arne Lohmann (eds.), *Outside the Clause*, Amsterdam: John Benjamins, pp. 97–124.

Фекете 1997: Егон Фекете, „Поштапалице – елементи језичког шунда”, *Језик данас*, 4/1997, стр. 5–8.

Фокс Три 1995: Jean E. Fox Tree, “The effects of false starts and repetitions on the processing of subsequent words in spontaneous speech”, *Journal of Memory and Language*, 34, pp. 709–738.

Чудомировић 2015: Јован Чудомировић, *Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника и, па, те, а, али, него* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.

Jovan Čudomirović

WHY WE NEED “VERBAL CLUTCHES”

Summary

The paper examines the negative attitude towards so called “verbal clutches”, i.e. fillers / planners, which has been observed as dominant attitude among school teachers and some of the prescriptively orientated authors. Though traditionally labeled as “meaningless” or “useless” etc., a brief analysis of the three frequent markers of this kind – *ovaj* ‘this / uh(m)’, *pa* ‘well’ and *znaš* ‘you know’ – shows that they have different discourse functions: they serve to signal that a speaker is focused on planning what to say, or to mark different kinds of coherence relations, or to express the relation between a speaker and an addressee etc. Thus the paper argues against the negative attitude towards fillers in education and some of the prescriptive works.